

Kapitel 13

Lagen som farmakon

Antirasistiskt engagemang i juridiken

Marta Kolankiewicz
& Maja Sager

Även om lagen alltid varit viktig för antirasistiska rörelser och ett verktyg för att söka rättvisa, har antirasistisk aktivism i förhållande till specifika rättsfall blivit än synligare i Sverige på senare år. I detta sammanhang är det intressant att utforska de olika sätt på vilka antirasister engagerar sig juridiskt samt de dilemman som uppstår i mötet mellan antirasistiska interventioner och juridikens villkor och ramar. I det här kapitlet vill vi analysera sådana former av antirasistiskt engagemang i juridiken.

I en tidigare publikation utgick vi från juristers och aktivisters reflektioner kring sin juridiska praktik och dess roll i de antirasistiska kamper de är en del av (Sager & Kolankiewicz 2022). Huvudslutsatsen där var att de förmedlade en grundläggande ambivalens kring sitt engagemang i juridiken som arena: å ena sidan förhåller de sig ofta ideologiskt kritiska till juridiken som antirasistiskt verktyg, å andra sidan verkar de själva, eller människor de representerar, från en position där det inte är möjligt att bortse från den rättsliga arenan. Deras berättelser pekar på att deras praktiska strategier för ett kritiskt engagemang i juridiken syftar till att utmana lagen samtidigt som de använder den. Vi föreslog en förståelse av dessa strategier som decentrering, ompolitisering och omfördelning (Sager & Kolankiewicz 2022, s. 550). I det här kapitlet vill vi fortsätta att utforska ambivalenser i antirasistiska perspektiv på juridiken som fält, men med ett mer specifikt fokus på *former av antirasistiskt engagemang i juridiken*. Här är utgångspunkten framför allt en analys av material kopplat till tre rättsfall som berörde frågor om rasism och som har varit uppmärksammade i media och sociala medier samt förknippade med mobilisering inom antirasistiska rörelser. Det första fallet handlar om tre personer från ett filmteam som blev åtalade och dömda för människosmuggling efter att ha filmat en syrisk pojkes resa från Grekland till Sverige. Det andra handlar om två människorättsaktivister som stämde en lokalpolitiker för förtal efter att denna pekat ut dem som islamistiska extremister. Lokalpolitikern friades från stäm-

ningen (se även Cuesta & Liinason kapitel 9 och Abdullahi kapitel 10 i denna antologi för analys av detta fall). Det tredje fallet handlar om en rad åtal och domar mot en gatukonstnär för hets mot folkgrupp och förtal av rasistisk karaktär.

Vårt material består av intervjuer med antirasistiska aktivister och andra aktörer som var engagerade i dessa fall på olika sätt – genom att själva driva dem eller delta som part eller vittne, genom att närvara vid förhandlingarna, genom rådgivning eller genom att mobilisera i och runt domstolen för att påverka debatten om målet och lyfta fram de frågor de kämpar för. Vi bygger också på etnografiskt material och domstolsdokument och andra dokument kopplade till fallen. Vi har även inkluderat intervjumaterial med jurister och med aktivister som använder sig av juridiken som verktyg, men som inte varit involverade i just dessa fall.

I kapitlet identifierar vi och analyserar olika former av antirasistiskt engagemang i juridiken. Vi förstår dessa former som utfall av en kombination av omständigheter. Först och främst beror de på de ramar som är inneboende i rätten och dess logik, såsom vissa grundläggande principer om rättens neutralitet, dess fokus på individen och på det enskilda fallet. För det andra blir de olika formerna av engagemang beroende av de enskilda fallens specifika omständigheter. För det tredje skriver dessa former in sig i skilda antirasistiska traditioner av att tänka kring och jobba med lagen. Den här sortens inskrivning i tanketraditioner är inte alltid explicit i materialet, men kan ibland avläsas i aktivisternas berättelser och resonemang om sitt engagemang i rättsfallen. Utgångspunkten i vår preliminära definition av former av juridiskt engagemang är alltså att de har en komplex karaktär, där de bestäms av en kombination av förutsättningar och villkor mer än att vara ett resultat av enhetliga och otvetydiga val och strategier. En annan viktig aspekt i vår definition är att de olika former av engagemang som vi urskiljer ofta förekommer samtidigt och parallellt.

I nästa avsnitt introducerar vi några frågor som är relevanta för oss i det teoretiska fält vi rör oss på, nämligen kritiska teorier om lagens plats i rättvisekamper. Sedan följer kapitlets huvuddel där vi analyserar materialet med syfte att identifiera och förstå dessa former av antirasistiskt engagemang i juridiken.

Från fängelselogik till abolitionism

I Sverige, i likhet med många andra länder, har juridiken varit närvarande som ett verktyg i kampen mot rasism. Samtidigt har det vuxit fram en kritik som pekar mot att den juridiska arenan är både otillräcklig och ibland olämplig för att lösa de orättvisor och bekämpa det våld som rasismen innebär. I de teoretiska diskussionerna om denna otillräcklighet eller olämplighet har det påpekats att det finns inneboende aspekter av juridiken som gör det svårt att ta itu med rasism. En sådan aspekt är rättens fokus på enskilda och avvikande gärningar som gör det svårt att adressera rasismens strukturella eller institutionella karaktär (Lacey 1998) samt att fånga dess effekter på bredare gemenskaper och på samhället bortom dem som är direkt involverade i den rasistiska handling som en rättsprocess berör (Blee 2006). En annan inneboende aspekt är hur lagens fokus på uppsåt förutsätter en viss typ av självmedvetna rasistiska subjekt som utför handlingar med lättidentifierbara rasistiska drag (Kolankiewicz 2019). Ytterligare en sådan aspekt är en oförmåga att fånga komplexa och sammanflätade former av förtryck där rasism måste ses i sin intersektion med andra typer av orättvisor (Crenshaw 1989). Det handlar också om lagens oförmåga att se rasism som en rörlig, föränderlig och dynamisk praktik och som ett fenomen som tar nya former och anpassas till nya förhållanden och till nya ramar för vad som är accepterat i ett samhälle som betraktar sig som postrasialt. Slutligen utgör antagandet om lagens neutralitet – och bilden av den som placerad utanför de konflikter som den har till uppgift att lösa – en annan sådan inneboende aspekt.

Under senare år har den här kritiken även inbegripit den rättsliga logik i vilken straffet har en speciell plats. Några har ifrågasatt progressiva rörelers fokus på bestraffning (Aviram 2020). Som exempel på rörelser som har orienterat sig mot straff och fängelse ges ofta vissa feministiska strömningar, rörelser som fokuserar på polisvåld framför allt i USA, men också antirasistiska mobiliseringar som lyfter fram krav på hatbrottslagstiftning. Till exempel har det som kallats ”fängelsefeminism” kritiserats för strategier i kampen mot sexuellt våld som fokuserar på lagstiftning, rättspraxis och straffsatser (Bernstein 2012; Bumiller 2008; Gruber 2020; Law 2018).

Den *abolitionistiska* traditionen har getts förnyad kraft inom den antirasistiska rörelsen, i synnerhet inom proteströrelser mot fängelsesystemet

och polisvåld mot svarta i USA. Denna tradition har sina historiska rötter i kampen mot slaveriet. I denna kamp sågs avskaffandet av de lagar som möjliggjorde och upprätthöll det rasistiska exploateringsystemet som nödvändigt för ett sant avskaffande av slaveriet som en konstituerande samhällsinstitution i USA. Slaveriet förstods då som understött och upprätthållet genom lagar. Rätten och dess institutioner i sig definierades här som problemet. Den senare och mer samtida antirasism som bygger på denna tradition har behållit ett kritiskt förhållningssätt och misstänksamhet mot lagen vilket vi ser i kraven på att avskaffa eller demontera institutioner som representerar rättsväsendet. Det tydligaste uttrycket för detta är rörelser för att avskaffa fängelser i USA och i spåren av Black Lives Matter-protesterna även rörelser för att avskaffa, avfinansiera eller demontera polisen (Davis 2005; Davis m.fl. 2022). Det är dock viktigt att påpeka att abolitionismen är en bred och mångfasetterad tradition med skilda ideologiska drag. Medan vissa är mer anarkistiska och inte bara motsätter sig fängelser och polis, utan även lagen i bredare bemärkelse och staten som institution (Stanley 2021), förespråkar andra snarare bygget av en inkluderande välfärd inom vilken institutioner och organisationer kopplade till vård, socialt arbete och grannskapsgemenskaper kan ersätta polisen och det repressiva systemet (Purnell 2021).

I Sverige har forskning visat att rättsväsendet är en av de arenor i samhället där rasismen inte bara ignoreras eller osynliggörs, utan också reproduceras eller upprätthålls (jfr Kolankiewicz 2019; Schclarek Mulinari 2020; Schclarek Mulinari & Keskinen 2022). Även här har olika lagpessimistiska, och abolitionistiska, förslag formulerats, som i viss mån bygger på en tradition inom den skandinaviska kriminologin och rättssociologin som kännetecknas av skepsis mot straff, och särskilt fängelsestraff, som en lösning på samhälleliga problem (Mathiesen 2015). Denna kritik har fått ett mer öppet abolitionistiskt uttryck i samband med de svenska Black Lives Matter-protesterna och som respons till en tydlig förändring i rättspolitikerna mot krav för strängare straff (Nafstad & Parsa 2020; Nafstad m.fl. 2021). Mest tydligt har denna tradition utkristalliserats i det antirasistiska arbete som bedrivits inom asylrätt och migrationspolitik. Inom detta område har det rättsliga systemet samt den institutionella infrastruktur som upprätthåller det, i form av Migrationsverket och förvar, förknippats med systematisk uteslutning av, och våldsutövning mot, vissa subjekt.

Denna växande och radikala antirasistiska kritik av lagen och rättsväsendet har varit en del av längre och bredare diskussioner kring lagens potential som ett verktyg för social rättvisa (Crenshaw 1989; Lacey 1998; Smart 1989; Kapur 2015; Cruz & Brown 2016) å ena sidan och förrättsligande (Brännström 2017) å andra sidan. I den analys som följer, snarare än att illustrera tydliga antirasistiska och feministiska argument för eller emot rättsliga strategier, vill vi fokusera på komplexiteten och mångfalden vad gäller former av antirasistiskt engagemang i juridiken (jfr Sager & Kolankiewicz 2022). Vi kan ofta i ett och samma fall se ett radikalt ifrågasättande och krav på avskaffande av vissa lagar och samtidigt ett behov av att återvända till lagen och rättsväsendet som ett verktyg för självförsvar. En av de slutsatser vi drar är att en radikal kritik av feministiskt eller antirasistiskt rättsligt engagemang alltid måste ta hänsyn till det grundläggande sätt på vilket lagen redan formar livsvillkor och kamp för social rättvisa.

Vi finner här inspiration i ett ramverk som talar om staten mer generellt – här lagen och rättsväsendet – som ett farmakon: det vill säga något som i sin konstitution är både en medicin och ett gift. Vi lånar jämförelsen från Nikita Dhawan (2019) som i sin tur utvecklar Derridas begrepp när hon ger sig in i den återkommande diskussionen kring statens roll i reglering av *hate speech*. Med metaforen menar hon att vi har

the contradictory, double-bind relation [...] to the state as *pharmakon*. This requires acknowledgement of the ambivalences in the formation of states and the inconsistent functions of its institutions and apparatus. [...] The state as *pharmakon* has no stable essence and is marked by contradictions: violence and justice, ideology and emancipation, law and repression. The undecidability, contingency and doubleness of the state as *pharmakon* implies that it already bears its own opposite within itself, the possibility of the transmutation of poison into remedy, curse into cure. The sole focus on the negative aspects of *pharmakon*, namely, death and destruction, neutralises and ignores the enabling and empowering possibilities. Following Derrida, to transform poison into counter-poison, it is imperative to envisage a critique of the state beyond state-phobic rhetoric and politics. (Dhawan 2019, s. 73–74)

Medan Dhawans argument rör sig i en bredare diskussion om statens roll för rättvisa, berör hennes empiriska exempel lagen och rättsväsendet som platser där sökandet efter rättvisa tar specifika former. Här utgår vi från hennes intervention för att hitta ett sätt att närma oss de ambivalenta, ofta motsägelsefulla, former av antirasistiskt engagemang i juridiken som kommer till uttryck i vårt material.

Former av antirasistiskt engagemang i juridiken

I materialet identifierar vi ett kritiskt men också brett och mångfasetterat – ibland motsägelsefullt – förhållningssätt till juridiken som arena för att motarbeta rasism och försvara rättigheter. Vi identifierar också resonemang kring dess möjligheter att uppfylla de löften den omges av vad gäller rättvisans blindhet och rättens neutralitet och objektivitet. Kritik och skepsis uttrycks i materialet inom ramarna för en mängd traditioner: från mer systemkritiska och abolitionistiska perspektiv på juridiken, via perspektiv inspirerade av kritisk rasteori, marxism och radikalfeminism till liberala former av kritik. Materialet visar också medvetenhet om begränsningarna i rättssystemets institutioner och logiker: här ses en total omvälvning av institutionerna och ordningen som nödvändig för att till fullo komma åt de problem som lyfts fram. Vidare synliggörs hur specifika maktordningar är inbyggda i de juridiska institutionerna, särskilt strukturell rasism eftersom det är studiens fokus, men även klassrelationer, genusrelationer och heteronormativa familjeregimer är faktorer som antas reproduceras av det juridiska systemet. Vi identifierar även kritik som enbart handlar om att förbättra och korrigera historiska skevheter som smugit sig in i ett i grunden neutralt system. Det är ett fokus på förbättring av processer, av representation och av tillvägagångssätt, snarare än en mer djupgående omvälvning.

Ett grundläggande dilemma i skepsisen mot den juridiska arenan handlar just om vilka förväntningar som riktas mot juridiken och hur dessa förväntningar i sig, vare sig de faller eller infrias, kan bidra till att den juridiska kunskapsdiskursens centralitet bekräftas och återbekräftas (jfr Smart 1989). Vi menar alltså att det kritiska förhållningssätt som artikuleras i materialet ibland kommer från situationer där intervjupersonernas tidigare relativt höga förväntan på juridikens möjligheter fått

ta emot törnar, ibland från en position som präglas av systemkritik, där den juridiska kunskapsdiskursens centrala plats identifieras som problemet. I båda dessa perspektiv kan själva juridikens centralitet komma att bekräftas. I förhållande till detta lyfter en del röster i materialet fram vikten av att just se juridiken som ett fält bredvid andra samhällsliga fält och vikten av att flytta bort fokuset över huvud taget från det juridiska fältet – dessa perspektiv närmar sig alltså den kritik av förrättsligande som vi berört ovan.

Men parallellt med alla de här typerna av skepsis och kritik, engagerar sig antirasister trots allt i juridiken på en mängd sätt. I analysen urskiljer vi en rad former av engagemang i juridiken som hänger ihop med vissa uppfattningar om förhållandet mellan den rättsliga arenan, social förändring, rättvisa och sociala mobiliseringar. Enligt våra tolkningar av dessa former av antirasistiska engagemang i juridiken rör de sig över hela det fält av kritiska förhållningssätt mot och inom det juridiska fältet som vi nämnt ovan. I det följande kommer vi att beskriva och analysera de former av antirasistiskt engagemang i juridiken som vi har identifierat i materialet och som på olika sätt knyter an till perspektiven som utforskas ovan. Även om dessa former av engagemang både förekommer parallellt och överlappar varandra, har vi valt att arbeta med dem under fyra rubriker: antirasistiskt engagemang i juridiken *för att utvidga förståelser av rasism*, antirasistiskt engagemang i juridiken *för att utmana och visa upp lagens rasism*, antirasistiskt engagemang i juridiken *för att testa lagen* och, slutligen, antirasistiskt engagemang i juridiken *som självförsvar*.

Att utvidga förståelser av rasism inom rätten – ett reformistiskt engagemang

Precis som i den bredare debatten om rasism och antirasism förekommer oenigheter om hur rasism ska definieras i juridiska processer. En av de former av antirasistiskt engagemang i juridik som vi identifierar i vårt material handlar just om detta: att engagera sig *för att utvidga förståelser av rasism inom rätten*. Denna form av engagemang sticker särskilt ut i fallet där en gatukonstnär och en gallerist stod åtalade för hets mot folkgrupp efter att ha skapat flera bilder och collage med hotfulla och rasistiska motiv som föreställde några mer eller mindre offentliga per-

soner. En av de uppgifter som domstolen hade var alltså att bestämma om bilderna utgjorde hets mot folkgrupp. Förutom att det fastställdes att gatukonstnärens bilder spridits utanför den privata sfären, både på gator och under en utställning i ett galleri, behövde domstolen också slå fast att rekvisitet att bilderna ”hotade eller uttryckte missaktning för en folkgrupp eller en annan sådan grupp av personer med anspelning på ras, hudfärg, nationellt eller etniskt ursprung” uppfylldes (16 kap. 8 § brottsbalken). I detta fall formulerades det som att domstolen behövde bedöma om de bilder som polisen och åklagaren lagt fram som bevis ”uttrycker missaktning mot svarta och romer” (Hovrättens domslut i fallet om hets mot folkgrupp). Den lag som användes är alltså menad att straffbelägga bland annat vissa språkliga eller visuella rasistiska uttryck. På det sättet blev det domstolens uppgift att bedöma bildernas eventuella rasistiska karaktär.

Gatukonstnären hade varit verksam under flera år och skapat affischer och collage som han klistrade upp i gaturummet i ett par städer. Bilderna som fallet kretsade kring ställde han även ut på ett konstgalleri, och det var under vernissagen som polisen beslagtogs nio av omkring trettio bilder. De bilder som rätten baserade sin dom på har varierande innehåll. Många är collage med fotografier på riktiga människor blandat med tecknade delar. Vissa åtföljs av en text. Bilderna leker med visuella format och traditioner från rasismens historia, som exempelvis annonser om ”förrymda slavar” eller vykort föreställande lynchningar. Andra hänvisar mer direkt till offentliga debatter om rasism och rasismens uttryck i Sverige, exempelvis en bild som utgår från ett bakverk som tidigare ofta benämnts på ett rasistiskt sätt.

En av de målsägande samt åklagaren återkommer till denna aspekt av rättegången i de intervjuer vi genomfört med dem. Deras engagemang kan här beskrivas som ett arbete med att förklara för rätten vad den rasistiska karaktären hos bilderna är. De pratar om detta på olika sätt utifrån sina roller i rättsprocessen. Åklagaren påpekar att hon har ett visst handlingsutrymme genom att hon kan forma den inramning som fallet ges:

Någonstans så handlar det ju om att jag ska på ett pedagogiskt sätt föra fram vad det är jag tycker att en bild förmedlar. Eller ett uttalande, vad ... vad förmedlar det? Förmedlar det någonting som uttrycker missaktning mot en folkgrupp?

(Intervju med en åklagare i fallet hets mot folkgrupp)

Åklagarens och de målsägandes samlade bidrag blir att gemensamt pedagogiskt förklara på vilka sätt bilderna kan förstås som uttryck för missaktning för svarta och romer. Det handlar också om att visa att detta är en objektiv tolkning av bilderna. Åklagaren gör det genom att systematiskt analysera bild för bild och förklara hur dess referensramar bygger på traditioner av rasistisk bildframställning. Även om utfallet blir en fällande dom och även om effekterna av denna pedagogiska insats syns i hovrättens domskäl, så upplever både åklagare och målsägande en viss frustration över rättsfallet: åklagaren på grund av det sänkta straffvärdet och målsägande på grund av erfarenheterna från den rättsliga processen och från domstolen i sig där högerextrema aktivister var närvarande. Han beskriver det på följande sätt:

En stor del utav problematiken handlar om att rättsväsendet är inte så kompetent vad det gäller just de här ... just de här frågorna. Eh, det sitter ofta vita personer som präglas av vithetsnormen som har privilegier, aldrig behöver uppleva de här sakerna. Och när de gör bedömningar, gör de bedömningar utifrån sina egna referensramar. Och dessutom är de arroganta, de vill inte lyssna på någon som har den här kunskapen och kompetensen för att försöka förklara och förtydliga och hjälpa med underlag som kan hjälpa dem att göra de rätta bedömningarna och besluten. De vill inte det, för om du är invandrare, ska du vara tyst, du ska inte prata om det här.

(Intervju med en målsägande i fallet om hets mot folkgrupp)

Målsäganden återkommer till den frustration han kände under rättegången över bristen på kunskap om den koloniala historiens efterdyningar, som han uppfattade som avgörande för bedömningen av bilderna. Som exempel nämner han rättens gränsdragningar kring vilka teman som var relevanta att diskutera i rättsprocessen, eller dess bedömningar av innehållet i de bilder som stod i centrum för fallet. På det här sättet blir ingången i fallet en form av kamp om definitioner av rasism, där målsäganden vill fördjupa och vidga ramarna inom vilka förståelser av rasism placeras.

Domaren sa ”så är det, jag kommer säga det här en gång. Jag vill inte ha en lektion om rasismens historia. Jag vill inte höra om de

mänskliga rättigheterna. Detta är fel plats att ta den diskussionen. Jag vill bara höra om just det här fallet, hur det påverkar dig”, och då sa jag ”men ursäkta, det här är en domstol. Om jag inte kan prata om mänskliga rättigheter och rasism och rasismens historia, för att du ska koppla det här ärendet till dessa företeelser, var kan jag göra det? [...] du vet ju inte ens vad blackface är”. [Den åtalade] pratade om lynchning, domaren verkade inte veta vad det är, lynchning. Jag sa ”du måste förstå historiken för att kunna bedöma detta”. Men hon ville inte höra det, hon bara avfärdade det.

(Intervju med en målsägande i fallet om hets mot folkgrupp)

En annan aspekt här, som framför allt går att läsa sig till i åtalet men också förmedlades i en intervju med en av åklagarna, är hur – trots att diskussionerna om tolkningar och förståelse av definitioner av rasism hade stor närvaro i rättsprocessen – kunskap om rasistiska uttryck, bildspråk och traditioner inte tillåts användas som självklara utgångspunkter i rätten utan snarare ses som en partikulär kunskap som behöver förklaras.

Denna form av antirasistiskt engagemang kan förstås som en reformistisk ansats, även om åklagarens och målsägandens positioner och utgångspunkter är olika. Åklagaren är en del av rättsväsendet och uttrycker stark tilltro till sin uppgift att driva hatbrottsfall, inte bara för att skipa rättvisa i de enskilda fallen och skapa praxis som domstolar kan bygga på, utan också för att sprida kunskap om vad rasism är och vilka uttryck den tar sig. Hon har även utvecklat en egen metod för att identifiera och tolka rasistiska budskap, genom att göra *research* och systematiskt argumentera för närvaron av vissa referensramar som leder till att ett budskap objektivt kan uppfattas som rasistiskt i rätten. Den målsägande agerar från utsidan av rättens institutioner och i försvar mot rasism. Även i hans beskrivningar av fallet finner vi en stark övertygelse om behovet av att reformera rättsväsendet eftersom det inte upplevs som att det fungerar för alla grupper i samhället, alltså inte lever upp till sin egen princip om likhet inför lagen. Hans ansats skriver in sig på ett tydligare sätt i en tradition av ett explicit ifrågasättande av den institutionella vitheten.

Att utmana lagens rasism – ett abolitionistiskt engagemang

En ytterligare form av antirasistiskt engagemang i juridiken som vi identifierat handlar om *att utmana och visa upp lagens rasism*. Denna form av engagemang är kanske den som går längst i sin kritik av lagen – eftersom den inte handlar om att peka ut juridisk procedur eller detaljer i lagtexten, utan om att identifiera våld eller orättvisor som förstås som inneboende i vissa lagområden. Utgångspunkten för hur den här formen av engagemang kommer till uttryck i vårt material är en kritisk analys där rätten ses som en del av en rasistisk struktur – ett regelverk som möjliggör och upprätthåller en samhällsordning där människor delas in i kategorier med ojämlik tillgång till trygg legal status, resurser, skydd mot våld och/eller autonomi. Historiskt har rätten använts – tillsammans med andra medel som direkt våld eller propaganda – för att bygga upp rasistiska system såsom slaveriet (Williams 1991) och den efterföljande segregationen i USA, Nürnberglagarna i Tyskland eller apartheidsystemet i Sydafrika. I alla dessa exempel spelade olika typer av raslagar – det vill säga lagar som explicit använde sig av ras som kategori – en viktig roll. I Sverige i dag förekommer inte denna typ av uppenbara raslagar. Tvärtom: man har försökt att bli av med kategorin ”ras” i lagtexten (jfr SOU 2001:39). Medan detta har gjorts för att se till att det inte finns kvar några spår av det rasistiska rättssystemet, har det inte varit tillräckligt för att försäkra sig om att rätten inte upprätthåller rasistiska strukturer. Som på andra platser i samhället, har rasismen även inom den rättsliga arenan sökt nya uttryck som är mer diskreta och gömda (Kolankiewicz 2019).

Migrationsrätten i Sverige och inom EU har vuxit fram som en domän där rasismen tar sådana nya former. Det handlar inte om explicit uteslutning eller underordning av människor på grund av deras hudfärg, utan om mer diskreta och indirekta sätt att skapa kategorier, där andrafring spelar en viktig roll i bestämmandet av vem som ska ingå i den nationella gemenskapen, politiskt, ekonomiskt och kulturellt – och under vilka villkor (Fekete 2009; Sharma 2005; Balibar 2004). Asylrätten är en del av detta bredare landskap och en plats för kamp mellan begränsningen och regleringen av migration å ena sidan, och rätten till skydd eller öppna gränser, å andra sidan. Under de sista decennierna har migrationsrätten använts för att både direkt och indirekt införa och upprätthålla en allt

strängare europeisk gränsregim. Som resultat har möjligheten att söka asyl i Europa minskat och vägarna över gränserna blivit allt farligare. Ett sätt på vilket migrationsrätten använts i detta syfte har varit att kriminalisera underlättande av asylsökandes resor in i Europa. Själva den brottsliga gärningen har benämnts människosmuggling (SFS 2005:716). Ett av de fall som vi analyserar handlar om åtal för just detta brott.

Vi står utanför tingsrätten. Det är en lunchrast under den pågående huvudförhandlingen i en rättegång där tre personer från ett filmteam anklagas för människosmuggling efter sändningen av en dokumentär i vilken de skildrat en syrisk pojkes resa genom Europa och till Sverige där han nu sökt och fått asyl.

(Fältanteckningar fallet om människosmuggling)

Detta är ett av många fall i Sverige där staten har väckt åtal mot de som stöttat människor på flykt under deras resa genom Europa för att söka asyl i Sverige. Denna typ av stöd eller underlättande är kriminaliserat oavsett om det sker mot betalning eller inte. Trots brett erkännande av filmteamet i det offentliga, ibland snuddande vid hjälteförklaringar, åtalades de tre, och fanns skyldiga till människosmuggling på alla nivåer inom det svenska rättsväsendet.

Det samlas aktivister på ett litet torg utanför tingsrätten. Många kommer ut därifrån – de har varit med i rättssalen som åskådare för att visa stöd för de åtalade. Andra verkar komma hit under sin lunchrast för att protestera. Information om manifestationen har under veckorna innan spridits på sociala media under parollen ”Legalisera medmänniskosmuggling!”. En del protestdeltagare tillhör organisationer som verkar för asylrätten.

(Fältanteckningar fallet om människosmuggling)

Aktivisters närvaro på gatan och i rättssalen samt i media – genom att protesten uppmärksammas i nyhetsrapporteringen om fallet – sätter fokus på den alltmer restriktiva svenska och europeiska migrationspolitiken. Här blir kriminalisering av humanitärt stöd för de som försöker att komma till Europa ett fenomen som synliggör gränsernas våld.

Motståndet mot gränser som kommer till ytan i det här fallet artikuleras inte alltid uttryckligen som just ett antirasistiskt motstånd, och det kan även ifrågasättas varför just detta fall drar så mycket uppmärksamhet och vad denna uppmärksamhet säger i relation till vithet och aktivism. Däremot utgår protester mot gränser och de ojämlikheter dessa skapar oftast från antirasistiska positioner. Migration, asyl och motstånd mot gränser har historiskt varit viktiga för den antirasistiska rörelsen i Sverige (Jämte 2013; Peterson m.fl. 2018). Och eftersom den europeiska och svenska gränsregimen upprätthålls både av det direkta våld som utövas vid Europas gränser i form av repressiva metoder som *pushbacks* (Border Violence Monitoring Network 2020) och av de lagar som skapas för att ge regimen legitimitet, blir den juridiska arenan en uppenbar plats för motstånd mot gränser. Det är därför ofta på den juridiska arenan – både i de fall som gäller migrationsrätten och i de som gäller straffrätten – som en antirasistisk aktivism äger rum. Antirasistiska asylrättsaktivister jobbar ofta med lagen på flera olika sätt. Det mest centrala är kanske rådgivning till asylsökande (Sager & Kolankiewicz 2022; se också Söderman & Lundberg kapitel 11 i denna antologi). I fall av migrationsrätt och asylrådgivning genomsyras förhållandet mellan lagen och aktivismen av spänningar och motsägelser, eller aporier som Söderman och Lundberg kallar det (kapitel 11).

I fall som rör kriminalisering av olika former av migration samt av underlättande av irreguljär migration, är detta förhållande mellan lagen och aktivismen på ett sätt mycket mer okomplicerat. När det gäller kritik av lagar som kriminaliserar det som aktivisterna i Malmö kallade för ”medmänniskosmuggling”, alltså ett ideellt underlättande av irreguljär migration, handlar detta om att uttryckligen *vilja avskaffa lagen* som anses vara källan till problemet och en central byggsten i gränsregimen. Detta uttrycks i intervjun med en av de aktivister som var med och ordnade protesten. Han pratar utifrån sina erfarenheter av att vara verksam i en av de stora gräsrotsorganisationer som kämpar för migranternas rättigheter och för asylrätt. I intervjun länkar han sitt resonemang till den större frågan om bristen på säkra vägar till Europa, samtidigt som han ser specifika problem med kriminalisering av människosmuggling som sker utan vinstintresse:

När detta liksom anses vara människosmuggling [...] så blir det ju ganska satt på sin kant, hela det här begreppet med människosmuggling, vad det är för någonting, alltså vad ... vad själva begreppet innebär. Och för oss är det helt ofattbart egentligen att ... att man kan benämna detta som människosmuggling för att för oss är ju det ... människosmuggling något helt annat. [...] Det som är på spel i fallet är huruvida man får lov att rent humanitärt faktiskt hjälpa människor, utan någon form för ekonomisk ersättning eller vinning på något sätt. Det är ingen som vinner något på detta annat än humanitärt. En kille ... eh, man räddar livet på en kille som troligtvis kanske inte hade klarat sig, kan jag ju säga direkt till ... om man tänker på de metoder man hade för att försöka fly från Grekland. Han hade ju troligtvis inte klarat sig. Och jag menar, att man då hjälper en sån här person ... och man måste ju ändå säga att det var ett barn. Det är ett barn. Man hjälper till och med ett barn att inte utsätta sig för fara, hur ska detta på något sätt kunna ses som en kriminell handling? Alltså det ... det är liksom ... det är ju ... det är ju essensen i allt det här. Att det ska kriminaliseras är ju helt ofattbart.
(Intervju med en aktivist i fallet om människosmuggling)

Vi menar att det finns ett abolitionistiskt anspråk uttalat i denna form av antirasistiskt engagemang som syftar på att avskaffa en lag och visa upp den institutionaliserade rasism som är inneboende i den europeiska och svenska gränsregimen i allmänhet och i lagen som kriminaliserar människosmuggling i synnerhet. Det är dock viktigt att notera två saker. För det första ifrågasätts lagen här endast i förhållande till hur den tillämpas i fall där inga ekonomiska transaktioner eller vinstuttag sker. Det handlar alltså inte om en mer djupgående kritik av EU:s gränsregim eller ett ifrågasättande av kriminalisering av mobilitet över gränser mer generellt. På så sätt riskerar denna typ av distinktion, mellan det "goda" humanitära stödet och den "onda" människosmugglingen som involverar någon typ av ersättning, att upprätthålla en mer problematisk binär uppdelning. Som analyser av människosmuggling har visat (t.ex. Khosravi 2010; Sanchez 2017; Solano 2017) är denna typ av binära berättelser som organiseras i "goda" humanitära aktörer och "onda" smugglare inte bara empiriskt inkompleta utan också inskrivna i sär-

skilda kartografier av här/vi och där/de. Dessutom är produktionen av det ”goda humanitära” subjektet i det globala nord intimt sammanflätad, både med dess binära motsvarighet i det globala syd – den ”skurkaktiga smugglaren”, och med det ”sårbara flyktingsubjektet”, vilket på detta sätt reproducerar bilden av människor som korsar gränser som offer i behov av hjälp. Denna typ av humanitära berättelser riskerar, i sitt sökande efter (rättslig) oskuld och renhet (jfr Ticktin 2017), att implicit bygga på problematiska binära relationer och att dölja globala maktstrukturer som ligger till grund för gränsregimerna (jfr också Kolankiewicz & Sager 2021).

För det andra kan inte ett sådant öppet abolitionistiskt anspråk göras under själva rättegången. Domstolen som arena tillåter inte denna typ av interventioner – där finns det litet utrymme för diskussion om enskilda lagars existensberättigande. I det analyserade fallet var i stället den huvudsakliga försvarslinjen för det åtalade filmteamet att bevisa att de inte *hjälpte* pojken att korsa gränserna, utan att de i stället bara följde med honom och dokumenterade hans resa genom Europa. Denna klyfta – mellan vad som kan artikuleras på den rättsliga arenan av dem som är måltavlor för lagen och hotas av straff och vad som kan artikuleras av aktivister utanför domstolen som kan uttrycka sin kritik på en metanivå – är viktig och visar på några grundläggande villkor som kan bidra till en möjlig kritik av lagen som källa till orättvisa.

Det här fallet blir alltså ett exempel på en form av ett antirasistiskt abolitionistiskt engagemang, även om det är blygt i sitt uttryck och bara formulerat utanför själva domstolen. Rättegången blir dock ett tillfälle att kunna synliggöra och kritisera gränsregimens förfaranden samt dess delaktighet i att bygga en global apartheid genom en migrationsreglering som genomsyras av och förstärker rasistiska logiker. Det är en kombination av det budskap som skapas i dokumentärfilmen om den syriska pojkens resa genom Europa, den mediala rättegången och de mer radikala aktivistiska kraven på att avskaffa lagen som tillsammans öppnar upp för denna typ av kritik.

Det abolitionistiska engagemanget i rätten hämtar här sin inspiration från två källor. För det första handlar det om att sträva mot att avskaffa lagar som anses vara instrumentella för att upprätthålla ett orättvist system. Här har de antirasistiska interventionerna mycket gemensamt

med till exempel hbtq+-aktivism, som kämpat för avkriminalisering av homosexualitet (se t.ex. Rydström 2007). För det andra, genom sin genealogi i ett politiskt projekt som handlar om att nedmontera eller avskaffa fängelser och straff som sådana, bär denna form av engagemang en mer radikal potential. Inom den antirasistiska asylrättsrörelsen kan den uttrycka sig som ett krav på att avkriminalisera migration: avskaffa förvar och flyktingläger, avskaffa brottsrubriceringen av människosmuggling utan eller med vinst samt avskaffa brottsrubriceringarna av sådana gärningar som att korsa gränser utan giltiga dokument eller att uppehålla sig i ett land utan ett giltigt tillstånd. I den mest radikala och utopiska formen blir det ett krav på att avskaffa gränser som sådana (jfr Gill 2020).

Att testa lagen

En annan form av antirasistiskt engagemang i juridiken, som vi identifierar i fallen och i aktivisters resonemang kring dem, handlar om *att testa lagen*. Här dras det ambivalenta förhållningssättet till rätten och dess löften om neutralitet till sin spets när det juridiska närmast används som en scen på vilken idealen om människors likhet inför lagen, och demokratins inneboende jämlikhet, kan granskas inför en publik. Många intervjupersoner förmedlar att de kliver in på den här scenen med skepsis. Men eftersom de upplever att detta är en av de platser de hänvisas till för att legitimt kräva sin rätt, så kan de, om de inte mot förmodan skulle vinna, åtminstone synliggöra bristande jämlikhet genom att ge den juridiska processen ett ansikte.

Båda fallen om förtal och om hets mot folkgrupp drevs med utgångspunkt i resonemang som bär element av denna form av engagemang i juridiken. I intervjumaterialet kring fallet då två muslimska människorättsaktivister stämde en kommunpolitiker för förtal, efter att denna beskrivit dem som extremister på sin blogg, understryker de målsägande behovet av att synliggöra hur möjligheten att skydda sig mot denna slags misstänkliggöranden ser ut i verkligheten. De två målsägandena berättar att de som muslimer i Sverige ständigt möts av en anklagelse om att använda sig av icke-demokratiska medel samt krav på att ta avstånd från icke-demokratiska aktörer. Det är också kärnan i påståendet att de är extremister. Att gå till domstol blev alltså både ett sätt att rentvå

sig från anklagelserna om extremism, som är mycket svåra att på annat sätt utmana i det rådande klimatet kring islam, islamistisk extremism och muslimer, men det var också en mer symbolisk handling: ett sätt att ”testa” de demokratiska vägar som de ständigt anklagas för att inte följa.

Vi gjorde bedömningen båda, att ... att vi bör göra det, för det handlar inte bara om oss. Vi borde testa lagen, men också sätta gränser för vad politiker och makthavare kan säga om enskilda personer.

(Intervju med en målsägande i fallet om förtal)

De ville testa lagen för att visa att de agerar inom de ramar som erbjuds, men även för att undersöka och visa hur ett utrymme inom ramarna ser ut för muslimska subjekt i Sverige, vilka villkoren och möjligheterna är för dem. För kvinnornas ombud handlade det också om att testa om lagen skulle kunna användas för att skydda muslimer som grupp:

Hur kan man prata om muslimer i Sverige? Vad kan man säga om dem som inte är straffbart? För att andra grupper kan man ju inte säga vad som helst om, men hittills så finns det ingen praxis kring vad får man säga om svenska muslimer. Så brett är det ju det som prövas. Det finns ju vad man får säga om homosexuella, det finns ju den här Åke Green-domen. [...] Det får man säga, det är inom ramen för yttrandefriheten, och då vet man ju det, liksom då finns det en juridisk gräns. Men på vilket sätt man får prata om svenska muslimer i Sverige finns det liksom ingen dom på alls ... Eh, så det kommer vi att pröva nu. Och sen så kommer vi också pröva om det kan klassas som ett hatbrott [...] vi säger ju att det har haft ett hatbrottsmotiv, och det är ju mest för att vi vill testa det, för att vi vill se om det kan klassas som det över huvud taget, för att det är lite oklart hur man begår hatbrott mot muslimer liksom, alltså på religiös grund.

(Intervju med ombud i fallet om förtal)

Det är viktigt att påpeka att denna rättegång bör ses i ett bredare sammanhang som kännetecknar diskurser kring muslimer i Sverige och mer generellt i västvärlden. Två grundläggande villkor finns här som påverkar muslimer i förhållande till det juridiska fältet. Å ena sidan

finns det en representation av muslimer som extrema, som odemokratiska och ständigt misstänkta framför allt för extremism och terrorism (Fekete 2009; Gardell 2011; Morgan & Poynting 2012). Denna typ av framställningar fungerar inte bara som sätt att skapa vissa bilder av muslimer, utan även som en sorts ramar som bestämmer möjliga subjekspositioner för dem som identifieras som muslimer. Å andra sidan har lagen använts som ett verktyg i "kriget mot terrorn", ett verktyg som har haft väldigt allvarliga konsekvenser för muslimer globalt. Det mest uppenbara exemplet på hur terrorlagar tillämpas är de fängelser där människor misstänkta för beröring med terrorstämplade organisationer hålls utan åtal eller rättegång och ofta utsätts för tortyr, ett annat är utomrättsliga utvisningar. I ett sådant läge har människorättsaktivister och jurister kämpat för erkännande av grundläggande mänskliga rättigheter för dem som utsatts för statligt våld på detta sätt. Att ifrågasätta själva terrorlagarna har varit en del av det här arbetet. Representationen av muslimer bär alltså på ett redan närvarande misstänkliggörande av muslimers engagemang i att bevaka och kritisera terrorlagstiftningar och deras utfall (Nilsson 2019).

För att återvända till hur engagemanget i det här fallet delvis beskrevs som en drivkraft att testa lagen, kan just de här snäva ramarna för muslimers aktörskap, såväl i offentligheten som i den juridiska processen, lyftas fram som något som kom att "visas upp" genom processen. Även om de målsägande förlorade fallet, uttryckte de och deras ombud i intervjuerna att de lyckats bygga breda och mångfasetterade nätverk till försvar för muslimers handlingsutrymme i offentligheten. En annan reflektion handlade om ytterligare en bevekelsegrund för de målsägandes och deras ombuds engagemang i fallet, nämligen att skapa en arena för självförsvar: en arena där de skulle kunna tala till punkt och presentera sig själva som hela människor. I nästa sektion diskuterar vi just antirasistiskt engagemang i juridiken *som självförsvar*, och återkommer där till det här fallet.

Rätten som självförsvar

Antirasistiskt engagemang i juridiken *som självförsvar* ser vi i den mängd situationer i vilka engagemanget beskrivs eller upplevs som en reaktion på uppkomna situationer där det finns ett behov av att skydda en grupp

människor, eller sig själv, mot sociala eller ekonomiska effekter av strukturell rasism, rasistiska personangrepp eller uppvigling till rashat. I vårt bredare material har jurister med rörelseanknytning beskrivit hur de behövt mobilisera juridiskt som direkt svar på attacker mot en grupp eller individ. Det har handlat om fall av överhängande risk för deportation, förvarstagning eller vräkning. Här finns inte i så hög grad någon tanke om strategi, utan det har handlat om att gripa tag i lagens verktyg för att hantera en nödsituation.

Engagemang i juridiken som självförsvar är centralt både i fallet om förtal och i fallet om hets mot folkgrupp. I dessa uttrycker de målsägande vi intervjuat att det inte enbart handlat om de mer principiella antirasistiska frågor som fallen väckt, utan också om att skydda sig mot den avhumanisering som de upplevt samt de vågor av hat och misstänkliggörande som de mött när de blev mer synliga i offentligheten. I fallet om hets mot folkgrupp med gatukonstnären som satt upp rasistiska affischer och bilder, hade den målsägande vi intervjuat varit politiskt aktiv länge, och under perioden för händelserna var han aktiv i en offentlig debatt om rasism mot svarta personer i Sverige. Utöver att anamma ett rasistiskt bildspråk och referenser som banaliserar rasistiskt våld och slaveri, vilket var en del av bakgrunden till anmälan om hets mot folkgrupp, pekar gatukonstnären också ut målsäganden personligen, vilket resulterade i att stämningen även handlade om förtal. Målsäganden beskriver hur uppmärksamheten kring fallet ledde till cykler av hat och hot; han blev helt enkelt tvungen att agera:

Det blev kaos ... i mitt liv som individ. För trots att jag gör anmälan, det var inte jag som person utan det är min organisation, vilket jag var väldigt tydlig med. Jag sa ”jag gör det här som representant för den här organisationen”. Men alltså ilskan riktades mot mig som person. Och ilskan uttrycktes ofta inte i förhållande till just sakfrågan, utan det var mest mot mig som person. Och det var väldigt många hot, det var väldigt många trakasserier, det är folk som hotar med att ta livet av mig och min familj. [...] Det blev väldigt hetsiga diskussioner där man la upp min adress till exempel på Google maps. Och då ... jag kommer ihåg, jag satt och läste några utav de här kommentarerna så visade min fru mig att man kan trycka på en

knapp på Google maps ... och så hamnar man direkt på mitt hus där jag bodde. Och där står det "om någon kan ... eh, skjuta ner den här [n-ordet] med hans familj så får man ersättning för det alltså". [...] Då flyttade de [familjen] utanför Malmö. [...] jag var tvungen att vara kvar för jag tänkte "jag måste fortsätta jobba och ta det här". Så de flyttade. Var borta ett tag. Men det slutade inte utan det kom flera, flera ... så jag sökte lite stöd från polisen men det var inte så ... jag fick inte så mycket stöd av polisen. Jag gör anmälningar hela tiden. Varje gång det kommer något nytt så hör jag av mig till polisen och gör anmälan.

(Intervju med målsägande i fallet om hets mot folkgrupp)

Formen av engagemang som självförsvar ligger delvis nära engagemanget för att testa lagen. Kan lagen skydda även mig? tycks flera av intervjupersonerna fråga, med avseende på erfarenheter av rasism. Men här handlar det också om en än mer akut och direkt reaktion på händelser och hot, ibland även om sökandet efter ett direkt skydd hos polis. I fallet med de muslimska människorättsaktivisterna var inte huvudfokuset på just hot, även om det också förekom, utan på hur anklagelserna om extremism kom att skapa rädsla och beröringsskräck gentemot dem. Personer de samarbetat med drog sig undan, vilket skapade oro över hur samarbeten, anställningar och uppdrag skulle påverkas. Stämningen blev ett sätt att skydda sig mot konsekvenserna de började märka av.

Antirasistiskt engagemang i juridiken som självförsvar hittar vi också på ett helt konkret sätt i antirasistiska aktivisters närvaro under rättegångsdagarna. Båda fallen drog åhörare som kom för att stötta målsägande och åhörare som var där till stöd för gatukonstnären respektive kommunpolitikern. Närvaron av antirasistiska aktivister hade därför stor betydelse för de målsägande. Särskilt i fallet om hets mot folkgrupp var det viktigt, där det förekom mobilisering inför rättegångarna för att antirasistiska aktivister skulle komma till domstolen som stöd och skydd som svar på närvaron av högerextrema aktivister, som hade betett sig hotfullt gentemot målsäganden under rättegångens första dag. Det här engagemanget i juridiken löper alltså också vid sidan av den juridiska processen, men bidrar, förutom det direkta stödet, till ett

synliggörande av mycket av det som inte ryms i denna: betydelsen av den kroppsliga närvaron, av känslor och av gemenskapen som svar på rasistiska hot.

Avslutande reflektion

De fyra formerna av antirasistiskt engagemang i juridiken – att utvidga förståelser av rasism inom rätten, att utmana lagens rasism, att testa lagen samt rätten som självförsvar – som vi identifierat här i kapitlet, har presenterats var för sig för argumentets klarhets skull. Vi vill dock återigen påpeka att de ofta samexisterar och går in i varandra i det verkliga antirasistiska arbetet. På detta sätt blir formerna för antirasistiskt engagemang i lagen mångfasetterade och sammanflätade, ibland även motsägelsefulla, snarare än sammanhängande och renodlade. Det betyder också att de olika teoretiska och ideologiska sätten att närma sig juridiken kan finnas samtidigt och bredvid varandra i ett och samma fall.

En central och grundläggande utgångspunkt för alla de former av antirasistiskt engagemang i juridik som vi analyserat har varit problematisering av juridiken och det juridiska fältet. Denna utgångspunkt kan finna uttryck i kritik av förrättsligande och de risker juridiken bär med sig vad gäller att individualisera och avpolitisera strukturella dimensioner av rasism och sociala orättvisor. Vi identifierar också en antirasistisk problematisering av den homogenitet som präglar juridiska utbildningar och yrkeskåren med avseende på vithet och medel-/överklassstillhörighet. Detta är alltså en form av kritik som mer handlar om huruvida det finns någon möjlighet att uppnå en faktisk, substantiell rättvisa inom ramarna för de villkor och strukturer som reglerar juridiken.

Men även om de antirasistiska aktivister och jurister vi har pratat med anammar skilda kritiska teoretiska perspektiv på lagen, blir deras engagemang i juridiken ofta i praktiken präglat av omständigheter de inte kan påverka. Det kan handla om specifika händelser. Det kan också handla om lagens genomgående makt att påverka sociala relationer där föreställningar om ras spelar roll, att (o)möjliggöra vissa rasifierade subjektpositioner samt att bidra till att upprätthålla rasistiska strukturer. Samtidigt som lagen således måste kritiseras, förändras och

decentraliseras ur ett antirasistiskt perspektiv, förblir den även ett viktigt verktyg som aktivister behöver i sitt antirasistiska förändringsarbete och rättvisesökande. Lagen, som *farmakon*, utgör både läkemedel och gift.

Författarnas tack

Vi vill tacka forskningsdeltagarna som tagit sig tid att bidra till projektet. Tack också till redaktörer, antologins övriga skribenter och de anonyma granskarna för värdefulla kommentarer under arbetets gång. Kapitlet är skrivet inom ramarna för ett projekt finansierat av Vetenskapsrådet (2016-03858).